

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 3. studenog 2018.
DOI: 10.20901/pm.56.1.04

Kulturno nasilje kao proces dugog trajanja: od kolonijalizma do humanitarizma

---

GORAN TEPŠIĆ, MILOŠ VUKELIĆ

Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu

Sažetak

U radu se polazi od teze da orijentalizam, kao oblik kulturnog nasilja, predstavlja strukturu dugog trajanja čija se matrica reprodukuje kroz diskurse i prakse različitih društvenih poredaka. Koristeći genealoški i *longue durée* pristup, autori analiziraju diskurse kolonijalizma, antisemitizma, nacionalizma i humanitarizma kako bi ukazali na dugotrajnost identitetske podele po liniji Zapad-Istok (Orijent), kao i na kontinuitet određenog kulturnog sadržaja koji implicira superiornost jedne i inferiornost druge strane. Analiza pokazuje i da svi ovi diskursi, iako međusobno različiti, mogu da se ukorene u orijentalističku matricu i da tako postanu instrument legitimacije i opravdavanja različitih oblika indirektnog (represija, eksploatacija) i direktnog nasilja (ratovi, genocid, etničko čišćenje). Cilj rada je razumevanje različitih oblika nasilja i njihove složenosti kao preduslov za bavljenje prevencijom nasilja.

Cljučne riječi: kulturno nasilje, orijentalizam i kolonijalizam, antisemitizam, nacionalizam, humanitarizam

Istoričar nasilja Rober Mišambled (Robert Muchembled) navodi da je nasilje imalo suštinski značaj za zapadnu civilizaciju, bilo da ga je ona sankcionisala, proglašavala nezakonitim i nemoralnim, bilo da ga je zagovarala i sprovodila kao legitimno i pravedno. Osmišljene su mnoge teorije i doktrine o pravednosti rata i nasilja, a jedan od ključnih kriterijuma njegovog legitimiteta jeste i postojanje identitetskog Drugog, poput varvara, nevernika, nižih rasa ili nedemokratskih režima (Mišambled, 2015: 13). Na Mišambledovom tragu postavljamo i osnovnu tezu ovog rada, a to je da su u različitim savremenim društvenim porecima postojali različiti pojavnici oblici kulturnog nasilja, čija je matrica bila identitetska i orijentalistička, a koji su prevashodno imali funkciju legitimisanja strukturnog i direktnog nasilja. Hoćemo da pokažemo kako su kolonijalizam, antisemitizam, nacionalizam i humanitarizam,

iako međusobno različiti koncepti, u određenim periodima reprodukovali veoma sličnu matricu kulturnog nasilja, odnosno “orijentalističkog kanona” (Said, 2008: 13).

To ne znači da se svi ovi fenomeni mogu svesti samo na dimenziju nasilja. Antisemitizmu, posebno u nacističkoj formi, nasilje je bilo svakako inherentnije nego drugim diskursima, ali i kolonijalizam i nacionalizam se uglavnom povezuju s nasiljem, iako postoje autori koji naglašavaju i njihove pozitivne, emancipatorske dimenzije. Tako Najl Ferguson (Niall Ferguson) tvrdi da je Britansko carstvo kao pokretač modernosti i progresa proizvelo više pozitivnih ishoda nego negativnih (Ferguson, 2002), dok Brus Gili (Bruce Gilley), u tekstu koji je izazvao mnoge kontroverze, navodi da je zapadni kolonijalizam bio “objektivno koristan” za većinu teritorija koje je obuhvatao i predlaže rekolonizaciju pojedinih država (Gilley, 2017). Mnogi autori ističu i pozitivne strane nacionalizma: Entoni Smit (Anthony Smith) zaključuje da je on “izvor ponosa potlačenih naroda i priznat oblik stupanja ili vraćanja u ‘demokratiju’ i ‘civilizaciju’” (Smit, 2010: 271); Majkl Bilig (Michael Billig) objašnjava da je nacionalizam internacionalistička ideologija koja je porazila etnocentričnost i društvenu autarhičnost (Bilig, 2009: 113-168); dok Joram Hazoni (Yoram Hazony) tvrdi da nacionalizam i međunarodni poredak zasnovan na nacionalnim državama i te kako mogu imati vrline, te da naspram ideje o regionalnoj i globalnoj imperiji istorijski imaju prednost iz pozicije potencijala za ostvarenje ljudskih prava i sloboda (Hazony, 2018: 8). Humanitarizam ovde svakako ima najbolju reputaciju, ali i on ima “mnogobrojna lica” (Duzinas, 2009). No, u ovom radu nam nije cilj da obuhvatimo svu složenost ovih koncepata, već da obrazložimo njihovu funkciju legitimisanja nasilne prirode konkretnih društvenih poredaka. Zbog toga ćemo pokušati da dekonstruišemo njihove dominantne diskurse i da ukažemo na dugotrajnost procesâ reprodukcije kulturnog nasilja. Četiri navedena diskursa bismo mogli nazvati i “avatarima” orijentalizma, modifikujući tezu Imanuela Volerstina (Immanuel Wallerstein) o evrocentризму (Wallerstein, 1997).

Pre svega, neophodno je naglasiti da društvene discipline koje se bave nasiljem (studije mira, npr.) nemaju ontološki i epistemološki problem s njim, ali gotovo uvek imaju vrednosni otklon od njega, u smislu da ga posmatraju kao *a priori* negativnu pojavu. Iako takav normativni stav smatramo ispravnim, on često može predstavljati prepreku razumevanju nasilja kao veoma složene društvene pojave. Zbog toga je važno razumeti i perspektivu počinitelaca nasilja, koliko god ona bila nehumana, i ne odbaciti je kao *a priori* iracionalnu, jer je masovno organizovano nasilje po pravilu racionalno. Naravno, ovde podrazumevamo relativističko stanoviše o konceptu racionalnosti, jer smo stava da ne postoji univerzalna racionalnost, već da je ona uvek kontekstualno zavisna, pa je neophodno razumeti i kontekst u kome se nasilje odvija. Kako to objašnjava Piter Vinč (Peter Winch), racionalnost je

kulturno, ili još preciznije, kognitivno relativna i može počivati na različitim kriterijumima. Ne postoji neutralni, univezalni kriterijum racionalnosti, pa ni univerzalna racionalnost, tvrdi on (Schilbrack, 2009: 400). No, kako ovaj problem nije tema našeg rada, dodaćemo i da bi, u slučaju prihvatanja ideje o univerzalnoj racionalnosti, bilo preciznije ako bi se nasilje odredilo kao smisljeno (a ne racionalno), makar za njegove počinioc.

Linija koja razdvaja razumevanje od opravdanja nasilja može biti veoma tanka, te bi trebalo posebno voditi računa o izbegavanju ove zamke. Poznat je primer Hane Arent (Hannah Arendt) čije je izveštavanje o suđenju Adolfu Ajhmanu i “zlu svakodnevice”¹ kritikovano kao opravdavanje njegove perspektive (Arendt, 2002). Neposredno po izlasku knjige *Ajhman u Jerusalimu* 1963. godine, u SAD su čak organizovani skupovi na kojima je Arentova javno denuncirana (Lilla, 2013a). Mark Lila (Lilla), na primer, navodi da je njena teza o Ajhmanu potpuno promašena i da ona opstaje isključivo zahvaljujući stalnim ritualnim suđenjima i izricanjima presude njenoj autorki (Lilla, 2013b). Bez obzira na ove kritike, slažemo se sa perspektivom Hane Arent koju je ukratko opisala u *Izvorima totalitarizma*: “Razumevati, naravno, ne znači poricati okrutnosti, izvoditi presedan iz besprimernog ili pojave objašnjavati tolikim analogijama i uopštavanjima da se više ne osećaju uticaj stvarnosti i šok iskustva. Razumevanje je ispitivanje i svesno podnošenje tereta koji su nam navalili događaji – bez poricanja i bez poniznog trpljenja kao da sve što se stvarno dogodilo nije moglo da se dogodi na drugi način. Ukratko, razumeti znači spremno se suočiti s realnošću i usprotiviti joj se bez premišljanja – ma kakva ona bila” (Arent, 1998: xviii-xix).

U ovom radu ćemo pristupiti problemu kulturnog nasilja upravo kroz analizu i razumevanje perspektiva njegovih zastupnika i počinilaca, ali uz kritički odnos prema njihovim diskursima i praksama. U tu svrhu, našem predmetu istraživanja pristupiće se metodoloških stanovišta genealoškog i *longue durée* pristupa. Genealogija, kako je određuje Mišel Fuko (Michel Foucault), “bila [bi] neka vrsta poduhvata da se istorijskim znanjima skinе jaram i da postanu slobodna, što će reći

¹ Ovdje se slažemo sa Dejanom Jovićem da je *zlo svakodnevice* ili *svakodnevno zlo* bolji prevod sintagme *banality of evil*, nego *banalnost zla*, iako je ovaj termin usvojen u akademskoj literaturi. Naime, *banality* u engleskom jeziku i *banalnost* u našem jeziku nemaju potpuno isto primarno značenje. Kod nas se pod *banalnošću* više podrazumeva “nešto što je nebitno, obično i trivijalno, nešto na što ne treba obraćati pozornost” (Jović, 2017: 309-310) ili čak “otrcanost” (Vujaklija, 1980: 101; Anić, Klaić i Domović, 2002: 157), dok se u engleskom jeziku ovaj pojam pre odnosi na ono što je neoriginalno, što je opšte mesto, uobičajeno (*Merriam-Webster*, 2019). Primarno značenje ove reči u engleskom jeziku gotovo je istovetno sekundarnom značenju u našem jeziku, a to je “svakidašnjost” (Vujaklija, 1980: 101; Anić, Klaić i Domović, 2002: 157). Upravo je u tome suština ovog koncepta, da određena ideologija i praksa, kao i u slučaju Ajhmana, postaju rutinske, svakidašnje, deo svakodnevice.

kadra za suprotstavljanje i borbu protiv prinude unitarnog, formalnog i naučnog teorijskog diskursa” (Fuko, 2012: 88-90). Ona se bavi genezom pojava koju dominantni odnosi moći često pokušavaju da sakriju, stoga, “genealog” dovodi u pitanje i istorizuje postojeće diskurse analizom odnosa moći i znanja u okviru kojih su ti diskursi stvoreni.

Procese dugog trajanja (*longue durée*) koje je utemeljila francuska “Škola Anala” (*L'École des Annales*) razumevaćemo na dva kompatibilna načina. Prvi proističe iz socijalne antropologije i radova interakcionista koji nalaze da granice (*diacritics*) između grupa nastaju i traju iako se kulturne karakteristike unutar njih mogu menjati, te da “ne možemo predvideti... koje karakteristike će biti naglašene i učinjene društveno relevantnim” (Barth, 1969: 14). To bi značilo da identitet istog naziva i na istoj ili sličnoj teritoriji može trajati vekovima (Srbi ili Hrvati, npr.), a da se kulturna sadržina na osnovu koje se članovi identifikuju međusobno ili od strane Drugih, i te kako može menjati. Ovakve dugoročne tvorevine, održavane imaginarnim granicama, podudaraju se sa Brodelovim (Braudel) poimanjem struktura dugog trajanja, naspram srednjoročnih trendova (*conjunctures*) i kratkoročnih događaja (*événements*) (Braudel i Wallerstein, 2009: 178). Drugi način na koji ćemo razumovati *longue durée* tiče se vremenskog trajanja određene kulturne sadržine. Iako po pravilu (ne i nužno) dijakritike predstavljaju dugovečniju kategoriju, kultura takođe može biti vekovima reprodukovana pomoću iste sadržine. To u određenim slučajevima vodi ka transgeneracijskom pripovedanju istog mita o postanju, neprijatelju ili zlatnom i mračnom dobu etničkog, nacionalnog, pa čak i civilizacijskog identiteta. Svaka generacija ima mogućnost reinterpretacije društvenih mapa i moralnosti, ali “slike koje uklapaju i rasprostiru putem obrazovnog sistema i medija često postanu nesvesne pretpostavke kasnijih generacija u čijoj društvenoj svesti formiraju bogate naslage” (Smith, 2002: 202).

U nastavku rada ćemo se baviti pojavnim oblicima kulturnog nasilja koji su imali globalni domašaj: kolonijalizmom u periodu vrhunca kolonizacije (XIX i XX vek), antisemitizmom pred i za vreme Drugog svetskog rata, nacionalizmom krajem XX veka i humanitarizmom u posthladnoratovskom periodu, a pre svega toga ćemo odrediti sam pojam kulturnog nasilja.

O tipologiji nasilja i kulturnom nasilju

Društvene nauke uglavnom nisu uspevale da obuhvate složenost i višeslojnost nasilja, i neretko su ga svodile na neposrednu primenu sile. Najdalje što je većina teorija otišla jeste konstatacija postojanja indirektnog nasilja (Nash i Scott, 2004: 183-219). Međutim, teorija mira Johana Galtunga je u ovoj oblasti napravila značajan pomak. Galtung definiše nasilje na sledeći način: “Nasilje je prisutno kada su ljudska bića pod uticajem koji njihovu postojeću telesnu i mentalnu ostvarenost dr-

ži ispod nivoa njihove potencijalne ostvarenosti” (Galtung, 1969). Nasilje je uzrok jaza koji postoji između stvarne i potencijalne ostvarenosti, i ono taj jaz uvećava ili sprečava njegovo umanjeње. Polazeći od ovakvog razumevanja nasilja, ali i od svog celokupnog teorijskog i praktičnog bavljenja temama mira, sukoba i (ne)nasilja, Galtung daje veoma složenu tipologiju nasilja. Upravo ta teorijsko-empirijska zasnovanost čini ovu tipologiju jednom od najobuhvatnijih u društvenim naukama uopšte.

Galtung razlikuje pet vrsta nasilja: nasilje prirode, nasilje vremena, direktno nasilje (nasilje aktera), indirektno (strukturno) nasilje i kulturno nasilje. Nasilje prirode potiče iz prirode, uključujući tu i ljudsko telo, i ono je nenamerno, dok se nasilje vremena odnosi na sve što činimo danas, a može izazvati “negativne posledice po život budućih generacija” (Galtung, 2009: 54). Direktno nasilje “se javlja u sferi ličnosti, društva i svesti i ono je namerno, vrše ga pojedinci koji deluju samostalno ili u okviru nekog kolektiviteta” (*ibid.*). Dakle, ukoliko postoji akter, počinilac nasilja i namera da se činjenjem nasilja izazovu određene posledice, onda možemo govoriti o direktnom nasilju, u suprotnom, radi se o indirektnom ili strukturnom nasilju. Strukturno nasilje Galtung definiše “kao nasilje ugrađeno u ličnost, društvo i svet, i ono nije namerno” (*ibid.*). Ono se javlja između ljudi, društava, država, regiona, ali i unutar njih. Najpoznatiji oblici strukturnog nasilja su represija (nasilje političke strukture) i eksploatacija (nasilje ekonomske strukture).² U osnovi direktnog i strukturnog nasilja nalazi se kulturno nasilje. Njega čine svi aspekti kulture, “simboličke sfere naše egzistencije”, koji legitimišu direktno i strukturno nasilje, poput umetnosti, nauke, ideologije, religije, obrazovanja itd. Ono može biti i namerno i nenamerno (Galtung, 1990; 2009: 274).

Galtungova teorija mira se primarno koncentriše na tri (osnovne) vrste nasilja: kulturno, strukturno i direktno, dok preostale dve vrste imaju sekundarni značaj. U osnovi svake od ove tri vrste nasilja nalaze se odgovarajuće vrste društvene moći: kulturna (preduslov za kulturno nasilje), politička i ekonomska (preduslov za strukturno nasilje) i vojna (preduslov za direktno nasilje). “U sistemu moći postoji jedan opšti kauzalni pravac: pojedinačni činovi direktnog nasilja proizilaze iz struktura političkih odluka i ekonomskih transakcija; a one jedne druge uzrokuju. Ali ispod svega toga skriva se kultura koja neke strukture i postupke legitimizuje, a druge delegitimizuje” (Galtung, 2009: 15). Kulturno nasilje čini da direktno i strukturno nasilje deluju moralno prihvatljivo, ili prikriva stvarnu prirodu nasilja, pa ono i ne deluje kao nasilje. To se postiže internalizacijom i institucionalizacijom

² Galtung je svojom “Strukturalnom teorijom agresije” utvrdio da nasilje ne samo da može biti posledica društvenih struktura već i njihov uzrok (Galtung, 1964), a “Strukturalnom teorijom imperijalizma” ustanovio je novi problem istraživanja mira – nasilje integrisano u globalne strukture (Galtung, 1971).

kulturnog nasilja. Rečnikom “Škole Anala”, direktno nasilje odgovara događajnoj istoriji, strukturno procesima srednjeg trajanja, a kulturno procesima dugog trajanja (*ibid.*: 279).

Orijentalizam i kolonijalizam

Iako Patrik Giri (Patrick Geary) začetke orijentalističkog diskursa pronalazi u antičkoj Grčkoj i osvajanjima Aleksandra Makedonskog – kada su grčki pisci, preuzimajući Herodotov historiografski pristup, odbacili njegovo “filovarvarstvo” i pred-orijentalnu perspektivu i ustanovili podelu na konstitutivne (civilizovane) i biološke (varvarske) narode – orijentalizam doživljava vrhunac u periodu kolonizacije, tokom XIX i početkom XX veka, sve do svetskih ratova (Geary, 2009: 63-90). Orijentalizam i kolonijalizam (u diskurzivnom smislu) se u literaturi uglavnom koriste kao sinonimi i iako su po sadržaju veoma slični, smatramo da se ne radi o istoj pojavi, jer je orijentalizam dugotrajniji proces i ne može se svesti samo na kolonijalizam, koji je zapravo njegovo najpoznatije lice ili “avatar”.³ Kolonijalizam je orijentalizmu dao globalni domašaj. Još jedna značajna razlika između ova dva izomorfna diskursa je i u tome što orijentalizam može imati različite kriterijume odvajanja “nas” od “njih” – kulturno-civilizacijski, rasni, etnički itd. – dok je kolonijalizam, makar u poslednjoj fazi, gotovo isključivo rasistički.

Period druge polovine XIX i početka XX veka predstavlja vrhunac kolonijalizma i savremenog imperijalizma, jer ga je obeležila velika kolonijalna ekspanzija evropskih država, čiji su posedi pred sam početak Prvog svetskog rata obuhvatali 85% svetske teritorije (Said, 2008: 58; Benjamin, 2007: xvi). Evropsku kolonizaciju su odlikovale asimetrične i represivne strukture moći, autoritarna i nasilna uprava, i odgovarajuće ideologije ili diskursi koji su sve to opravdavali. Kolonijalne sile su svoju dominaciju održavale konstantnim nasiljem, ne samo direktnim i strukturnim već i kulturnim, koje je uključivalo različite strategije marginalizacije i obezvlašćenja kolonijalnih podanika. Ove strategije legitimacije nasilja su po pravilu počivale na ideji progresa, dok su koristile jezik prosvetiteljstva, liberalizma i humani(tari)zma (Dwyer i Nettelbeck, 2018). No, bilo bi pogrešno sve ovo pripisati “zloj prirodi” Evropljana, njihovoj navodnoj perfidnosti i licemerju. Kako smo već naveli, nasilje je veoma složen fenomen, na njega utiču razni činioци i procesi, a na kraju je to kolonijalno nasilje tokom Drugog svetskog rata preneto i na terorizaciju Evrope, kao neka vrsta “povratne sprege”.

Bilo da ga nazivaju orijentalizmom ili kolonijalizmom, ovaj oblik kulturnog nasilja podrazumeva način, “mehanizam” kojim zapadnoevropski poredak moći

³ Homi Baba (Homi Bhabha) je jedan od tvoraca koncepta “kolonijalizma” (u diskurzivnom smislu), dok je “orijentalizam” izum Edvarda Saida (Young, 2000: 267-270).

konstruiše inferiornog Drugog – Orijent (Istok).⁴ Said smatra da je Orijent proizvod zapadnoevropske imperijalne imaginacije; diskurzivna, ideološka i retorička priprema kolonizacije, koja fetišizuje “civilizovanost” Zapada i “divljaštvo” Orijenta. No, takvo razumevanje Orijenta nije proizvoljno, ono je uslovljeno njegovim mestom u zapadnoevropskom iskustvu. Orijent je najčešća evropska slika o Drugome (kontrastna slika Zapada), jedan od najvažnijih činilaca evropskog identiteta, deo evropske materijalne i kulturne civilizacije (Said, 2008: 9-18).

Orijentalizam je diskurs, jezička praksa razvijena tokom istorije i predstavlja proizvod moći i tehnologiju disciplinovanja, jer definiše i proizvodi prihvatljiv i razumljiv način govora, pisanja i ponašanja. On počiva na ontološkim i epistemološkim razlikama između Zapada (Okcidenta) i Orijenta, koje se generalizuju i esencijalizuju, te tvore odnose dominacije i hegemonije (*ibid.*). Kako je Said orijentalizam posmatrao kao prvenstveno britanski i francuski poduhvat, u velikoj meri je svoj koncept zasnovao na slučaju kolonijalnog Egipta (1882-1914), tj. njegovih britanskih upravljača. Said analizira govore Artura Balfura (Arthur Balfour), jednog od najuticajnijih britanskih političara toga vremena, i grofa od Kromera (Earl of Cromer), tadašnjeg britanskog konzula u Egiptu, i na osnovu njih rekonstruiše orijentalistički, odnosno kolonijalistički diskurs. Oni tvrde da su Egipćani inferiorni, da na Orijentu nema tragova samouprave (samo despotizam), pa je britanski protektorat jedino rešenje. Navode da Orijentalce karakterišu odsustvo preciznosti, degeneracija u lažljivost, površnost, nesposobnost izvođenja elementarnih zaključaka, letargičnost i sumnjičavost, pokvarenost, iracionalnost i infantilnost, dok je Evropljanin, s druge strane, prirodni logičar, skeptik, njegova inteligencija radi kao sat, jasan, direktan, plemenit i racionalan. Ističu i da je britanska vlast najbolja za Egipat jer ga oslobađa inferiornosti, bede i orijentalne zaostalosti. Britanci time čine uslugu Egipćanima, Evropi i celom civilizovanom svetu, tvrde oni (*ibid.*: 45-58).

Ova esencijalizacija inferiornosti je u diskursu i praksi kolonijalizma dobila kvazinaučno utemeljenje u vidu teorija rasa i rasizma. Nastojanje da se klasifikuje celokupna flora i fauna dovelo je do redefinisanja položaja čoveka u prirodi (Weiss-Wendt i Yeomans, 2013: 4). Po analogiji sa prirodnim naukama, poput biologije, botanike i zoologije, društvena nauka je tvrdila i dokazivala da postoje biološki superiorni i inferiorni narodi, tj. ljudske rase. Uticajni britanski etnolog Džejms Pričard (James Prichard) tvrdio je da se izumiranje “divljih rasa” ne može zaustaviti (1838), pa se zbog toga one moraju istraživati ne bi li se pribavilo što više informacija o njima pre nego što nestanu. Tvrđilo se i da uzrok ovog istrebljenja nisu epidemije i ratovi, već je uzrok dublji, civilizacijski i biološki – sam kontakt s Evropljanima je poguban. Robert Noks (Robert Knox) je dokazivao kako su tam-

⁴ Orijent ili Istok se ovde ne odnose ni na jedan konkretan geografski prostor. U različitim peridima pod njima su se podrazumevali različiti delovi ne-Zapada (Nojman, 2011).

ne rase uvek služile onima svetlije puti i to pravdao njihovom psihičkom i fizičkom inferiornošću. Ostao je upamćen i po rečenici da je “[r]asa... sve: književnost, nauka, umetnost, jednom rečju, civilizacija zavisi od nje” (Lindqvist, 1996: 125). Ta civilizacija nema izbora, tvrdio je on, kako se tamne rase ne mogu civilizovati, moraju biti uništene. Slično je zapažao i Gobino (Gobineau), koji je smatrao da je rasa “primarna pokretačka sila svetske istorije” (Weiss-Wendt i Yeomans, 2013: 4). Takve stavove iznosio je i Alfred Volis (Alfred Wallace), koautor teorije evolucije, a sam Čarls Darvin (Charles Darwin) je to jednostavno nazvao “borbom za opstanak” (Lindqvist, 1996: 122-141), što je kasnije popularizovao engleski sociolog Herbert Spenser (Herbert Spencer).

Teza o neizbežnom izumiranju određenih naroda je privukla mnoge antropologe i etnologue XIX veka, koji su zauzvrat počiniocima istrebljenja davali naučni legitimitet, potvrđujući ovu tezu. Pojmovi “divljih” ili “nižih rasa” postali su naučne kategorije (Weiss-Wendt i Yeomans, 2013), koje su upotrebljavali i ljudi poput Darvina. Rasizam je bio široko rasprostranjen i tako postao središnji činilac kolonijalizma. Rezultati su bili takvi da je XIX vek nazivan i “vekom genocida”. Iako ta reč još uvek nije bila izmišljena, njena suština je postojala, a ona je smatrana neizbežnim nusproizvodom progressa: “Posle Darvina, postalo je prihvatljivo da samo slegnete ramenima na pomen genocida. Ukoliko vas je to uznemiravalo, time ste samo pokazivali sopstvenu neobrazovanost” (Lindqvist, 1996: 130).

Posebno uticajan autor koji se bavio ovim temama bio je Fridrih Razel (Friedrich Ratzel), nemački geograf i etnograf, izvorno zoolog (Weiss-Wendt i Yeomans, 2013: 5). Iako u početku kritičar evropskog kolonijalizma, brzo se prilagodio novom diskursu i počeo da ga zastupa, što koincidira i sa promenom nemačke politike. Naime, u *Antropogeografiji* (1891) je tvrdio da “inferiorne rase” ne nestaju zbog unutrašnjih slabosti, već zbog destruktivnosti Evropljana, koji ubijaju i raseljavaju njihove pripadnike, osiromašuju njihova društva i uništavaju samu društvenu organizaciju. Ubrzo potom, postao je član Pangermanske lige, čiji cilj je bilo i stvaranje nemačkog kolonijalnog carstva, pa je promenio stav prema “izumirućim” narodima. Počeo je da tvrdi kako je suština problema u “urođenim snagama destrukcije”, koje Evropljani samo ubrzavaju. U *Političkoj geografiji* (1897) je u grupu predodređenih za nestanak ubrojao i Jevreje i Rome, koje poredi sa “zakržljanim lovcima afričke unutrašnjosti”. Smatrao je i da je širenje na druge kontinente evropski imperativ i da je uništenje i razmeštanje lokalnih naroda u tu svrhu opravdano. Ovo će kasnije konceptualizovati u eseju “Lebensraum” (1901), kojim je, kako navodi Lindqvist, “povezao biološku teoriju života sa geografskom teorijom prostora u novu teoriju, napunjenu političkim dinamitom” (Lindqvist, 1996: 153).

Tako je istrebljenje “inferiornih” radi povećanja životnog prostora za “superiorne” i u nemačkom javnom diskursu počelo da se afirmiše kao korelacija razvoja

i napretka. Ove stavove su zastupali i drugi nemački naučnici, poput Hajnriha fon Trajčkea (Heinrich von Treitschke), koji je tvrdio da se nikakvo pravo ne može primenjivati na “varvarske” narode (1898), ali i sam Adolf Hitler, veliki pristalica darvinizma, čiji je nacistički imperijalizam počivao na spoju kolonijalizma i antisemitizma, a njegov rezultat je poznat – genocid nad Jevrejima i drugim narodima. Holokaust je zapravo i bio posledica preusmeravanja kolonijalističkog diskursa i prakse na teritoriju Evrope (Arent, 1998: 11-54; Fromm, 1984: 146-167; Lindqvist, 1996: 142-160).

Antisemitizam i Holokaust

Iako je antisemitizam svetovna ideologija XIX veka, po imenu nepoznata pre sedme decenije ovog stoleća (Arent, 1998: xv), Jevreji su, uz muslimane, veoma dugo imali ulogu verskog Drugog za hrišćane u Evropi. Antijevrejske stavove u dobroj meri odslikavaju i mitovi i legende koji su konstruisani kroz istoriju i veoma često su služili za opravdanje nasilja nad Jevrejima. Izjednačavanje Jevreja s Antihristom, pod obrazloženjem da su oni izdali Isusa, bio je jedan od temeljnih mitova, a sledile su ga legende o jevrejskim ritualnim ubistvima hrišćanske dece, potom legenda o Ahasveru, lutajućem Jevrejinu, vesniku zla, uništenja i straha, koji je osuđen na večnost bez doma i korena jer ga je Hristos prokleo. Česte su bile i teorije zavere koje su objašnjavale navodne namere Jevreja da zavladaju svetom, a svakako najpoznatija među njima zasnivala se na “Protokolima sionskih mudraca”, falsifikatu sastavljenom od delâ fikcije, poput romana *Bijaric* Hermana Gedšea (Hermann Goedsche) iz 1868. godine. Najčešći izrazi ovog predmodernog antisemitizma bili su društvena diskriminacija Jevreja i pogromi nad njima (Mosse, 2000; Hobsbawm, 1995: 120).

Arent navodi da savremeno antijevrejstvo, tj. antisemitizam nije bio samo sekularizovana verzija ovog “popularnog srednjovekovnog praznoverja”. Nisu mitovi i legende utrli put “konačnom rešenju”, već pangermanski imperijalizam i njegova rasistička i totalitarna priroda (Arent, 1998: xv-xx). O tome svedoči i Sander Gilman koji pokazuje da se još u XVIII veku javljaju autori koji Jevreje podvode pod crnu, “inferiornu” ili “ružnu” rasu. Bavarac Johan Pecl (Johan Pezzl) je krajem XVIII veka opisivao bečke Jevreje sledećim atributima: varalice, prljavi, smrdljivi, odvratni, siromašni, nečasni itd. i zaključio da ne postoji “kategorija navodnih ljudskih bića koja se više približila orangutanu od poljskih Jevreja” (Gilman, 2000: 231). Hjuston Čemberlen (Houston Chamberlain) je tvrdio da su se Jevreji pomešali sa Afrikancima tokom aleksandrijskog izgnanstva, a već pomenuti Robert Noks je, kao i kasnije Racel, dokazivao da Jevreji imaju afrički karakter i izgled (*ibid.*: 230-237).

Čini nam se da je Arent opet u pravu kada odbacuje teorije “žrtvenog jagnjeta”, večnog antisemitizma i nacionalizma kao objašnjenje kulminacije anitsemizma ko-

ja se dogodila tokom tridesetih i četrdesetih godina XX veka. Naime, niti su Jevreji bili nasumično izabrana žrtva, niti se taj izbor može objasniti “večnom” mržnjom prema njima, niti samim nemačkim nacionalizmom.⁵ Zigmunt Bauman (Zygmunt Bauman) smatra da su (rasistički) antisemitizam i uništenje Jevreja nezamislivi bez savremene nauke, tehnologije i države. Modernost i njene kvazinaučne teorije rasa su podsticale ideju o kombinaciji strategija arhitekture, botanike i medicine u službi konstruisanja novog društvenog poretka uklanjanjem nepodobnih elemenata koji mu se ne mogu prilagoditi. Postojalo je ubedenje da se, bez obzira na sve napore, mane određenih kategorija ljudi ne mogu ispraviti, pa oni ostaju stalno otuđeni, “kancerogeni” deo društva koji se mora “odstraniti”. Za razliku od verske mržnje prema Jevrejima, kada je jevrejstvo smatrano grehom koji se može iskupiti, krštenjem ako ničim drugim, rasizam je proglasio Jevreje “biološki nepopravljivima”. U konceptu nacističkog idealnog društva, “hiljadugodišnjeg Rajha oslobođenog nemačkog Duha”, nije bilo mesta za ovako određen jevrejski narod (Bauman, 2000: 212-216).

Jedan od glavnih zadataka nacističkog režima bilo je očuvanje “rasne higijene” (Weiss-Wendt i Yeomans, 2013: 5), što je podrazumevalo sistematsku genetsku selekciju i uklanjanje “nezdavih elemenata”, kako je to objasnio lekar Artur Git (Arthur Gütt), šef Odeljenja za nacionalnu higijenu Ministarstva unutrašnjih poslova nacističke Nemačke. Ovi “nezdravi elementi” su podrazumevali određene grupe ljudi koje su bile kategorizovane kao “nedostojni života” (*lebensunwertes Leben*), što je bilo u neposrednoj vezi sa konceptom “životnog prostora” (*Lebensraum*): da bi se stvorio “životni prostor” za “superiornu” rasu, trebalo je ukloniti “nedostojne života”. U tu grupu su spadali i mentalno hendikepirani, homoseksualci, Romi i drugi, ali su Jevreji tu imali poseban položaj, jer su bili glavni neprijatelj, Drugi novog svetskog poretka. Oni nisu smatrani rasom, već antirasom, negativnim principom koji ugrožava sve ostale rase i na njima zasnovan poredak (Adorno i Horkheimer, 2000). Zbog toga su nacisti smatrali da je iseljavanje Jevreja i odvajanje od nemačkog naroda samo privremena mera, jer oni moraju nestati sa lica Zemlje (“konačno rešenje”). Hitler je čak tvrdio da se to čini u ime svih rasa, tj. “rasno organizovanog čovečanstva”, što je veoma slično logici grofa od Kromera koji je tvrdio da Britanci upravljaju Egiptom zarad celog civilizovanog sveta (Bauman, 2000: 216-217).

U nacističkoj perspektivi Jevreji su viđeni i kao simbol starog poretka, sistema nacionalnih država – nastalog i na porazu Nemačke u Prvom svetskom ratu – koji je trebalo uništiti. Krivili su ih i za ekonomske nepravde, eksploatatorsku prirodu versajskog poretka, otuđenost vladajuće klase, “kolonizaciju” progresa, poraz u Prvom svetskom ratu itd. (Adorno i Horkheimer, 2000). Iako bez nacionalne države,

⁵ “Nažalost, činjenica je da je moderni antisemitizam proporcionalno rastao sa opadanjem tradicionalnog nacionalizma i da je dostigao svoj klimaks tačno u momentu kada se raspao evropski sistem nacionalnih država i njegov dragoceni balans moći” (Arent, 1998: 3).

Jevreji su bili viđeni kao zaštitnici “retrogradnog” poretka koji na njoj počiva, kao evropski element koji olakšava funkcionisanje međudržavnih odnosa, pre svega zbog kapitala i uticaja koji su pojedini pripadnici ovog naroda imali u tom periodu (Arent, 1998: 11-54). S jedne strane, nacisti su ih smatrali zaštitnicima modernosti protiv koje se bore, ali, s druge strane, upravo su im “dostignuća” te modernosti omogućila da počine Holokaust.

Kako navodi Bauman, u “konceptu društvenog inženjeringa kao naučno zasnovanog poduhvata s ciljem izgradnje novog, i boljeg, poretka... rasizam je zaista bio u skladu sa svetonazorom i praksom modernosti”. Dva su ključna razloga za to: prvo, “s Prosvetiteljstvom ustoličeno je novo božanstvo, Priroda, zajedno s legitimisanjem nauke kao njenog jedinog iskonskog kulta i naučnika kao njenih proroka i sveštenika”, i drugo, “od Prosvetiteljstva... [nauka] je viđena kao, pre svega, instrument čudesne moći koji onom ko ga poseduje omogućava unapređenje stvarnosti, njeno preoblikovanje u skladu sa ljudskim zamislama i dizajnima... u težnji ka sopstvenom savršenstvu” (Bauman, 2000: 217-219). I sam Hitler je smatrao neupitnom činjenicom da je priroda velika moć kojoj se moramo potčiniti, ali da su ljudska bića ono čime moramo da vladamo. Erih From (Erich Fromm) navodi da je on više verovao u prirodu nego u Boga, providenje, sudbinu ili bilo šta drugo (Fromm, 1984: 163-164).

Uz takvo poimanje nauke, smatrano je da se sve može objektivno istražiti, da se može pouzdano i istinito saznati. Verovalo se da je sve određeno prirodom, pa i čovek, koji se može proučavati na isti način na koji se proučavaju životinje i biljke. Tako su nastale discipline poput frenologije (određivanje ljudskog karaktera na osnovu dimenzija lobanje), fizionomije (na osnovu crta lica) i eugenike (kontrola ljudske vrste putem genetske selekcije).⁶ Naučnici su proučavali i pravili razlike među stanovnicima Evrope i Afrike na isti način na koji su to činili kada su u pitanju ljuskari i ribe, tako da ne iznenađuje što su se od dolaska nacista na vlast, “jevrejskim pitanjem” bavili nemački naučni instituti, sve u skladu sa “međunarodnim standardima savremene nauke”. Nacistički istoričar Valter Frank (Walter Frank) je to nazvao “nemačkom naukom u borbi protiv svetskog jevrejstva”. Kao u medicini i botanici, “zdravi” elementi su odvajani od “bolesnih” i “štetnih”. Velika većina nemačkih eugeničara je podržavala ideju o “superiornosti bele rase”, ali su to uglavnom činili i njihovi kolege van Nemačke (posebno su se isticali eugeničari u SAD). Ove ideje prethode dolasku Hitlera na vlast – u Nemačkoj je još od 1904. godine izlazio “Časopis za rasnu i socijalnu biologiju” (*Archiv für Rassen- und Gesellschaftsbiologie*) – ali su one svoje pravo utočište pronašle u Nacionalsocijalističkoj partiji, koja je primila u svoje članstvo oko devedeset posto nemačkih

⁶ Koncept je osmislio britanski statističar Frensis Galton (Francis Galton) 1883. godine (Weiss-Wendt i Yeomans, 2013: 5).

antropologa i eugeničara (Weiss-Wendt i Yeomans, 2013: 5-6). Uz sve ovo, za sprovođenje Holokausta bila su neophodna i savremena sredstva propagande i moderna državna birokratija, kojima je tadašnja Nemačka raspolagala. Zbog toga bi antisemitizam i trebalo posmatrati kao moderni fenomen (Bauman, 2000: 217-228).

Nacizam je u velikoj meri reprodukovao kolonijalistički diskurs i orijentalističku matricu kulturnog nasilja. Ključna komponenta kolonijalizma, rasistička nauka, prvo je postala teorija, potom ideologija, pa politika i realnost – vodeći nacistički princip tokom Drugog svetskog rata (Weiss-Wendt i Yeomans, 2013: 20). Stava smo da je rasizam i poražen tek pobedom Saveznika nad nacističkom Nemačkom, kada i “naučne istine” o rasama bivaju postepeno odbačene kao kvazinaučne. Zločin velikih razmera, kakav je Holokaust, dogodio se prvi put tokom Drugog svetskog rata, ali to važi samo za teritoriju Evrope. Niz sličnih zločina se desio tokom XIX i prve polovine XX veka u evropskim kolonijama. Sama Nemačka je sprovela masovno uništenje pripadnika naroda Herero 1904. godine na teritoriji današnje Namibije, koje je imalo sve karakteristike genocida. Skoro celokupna populacija od oko 80 000 ljudi je istrebljena, uglavnom kao posledica progona u pustinju, gde su umirali od žeđi i gladi, ali delom i kroz sistem koncentracionih logora u kojima su vršeni i medicinski eksperimenti nad njima (Lindqvist, 1996: 149-150). Činjenica da se i danas malo zna o uništenju čitavih naroda u evropskim kolonijama, da često ni ne postoje relevantni izvori za broj žrtava, svedoči u prilog tezi o reprodukciji orijentalizma koji ove narode (i njihova stradanja) određuje kao manje vredne od evropskih.

Nacionalizam i etnički sukobi

Nacije i nacionalizmi (etnički i građanski) su pojave svakako starije od modernog antisemitizma i nacizma i hronološki korespondiraju sa kolonijalizmom XIX veka. Iako je u ovom periodu nacionalizam predstavljao neku vrstu osnove kolonijalizma i imperijalizma, on će tokom prve polovine XX veka postati ključna ideologija anticolonijalnog pokreta i dekolonizacije (Smit, 2010). U ovom periodu nacija je dominantno posmatrana, kako je to naveo Johan Herder (Johann Gottfried Herder), kao biljka, “prirodna kao što je to porodica, samo razgranatija” (Williams, 2016: 131). Ovo “biološko” određenje nacije, slično konceptu rase, preuzeli su kasnije primordijalisti i perenijalisti (Özkirimli, 2010: 49-71), dok su mu se modernisti (i postmodernisti) suprotstavljali, povezujući vreme proizvodnje nacije i nacionalizma uglavnom sa Francuskom revolucijom. Time su naglašavali društvenu konstruisanost ovih fenomena,⁷ pritom ne odbacujući u potpunosti tezu da su nacije, između ostalog, i posledica potrebe za kolektivnim identitetom (Smith, 2002).

⁷ Svakako ima izuzetaka, poput Lije Grinfeld (Liah Greenfeld) koja konkretan momenat stvaranja koncepta nacije i nacionalizma kao njegove posledice nalazi u Engleskoj ranog 16. veka (Greenfeld, 1992: 6).

Nacionalizam je svoju negativnu reputaciju pre svega stekao zbog nacizma i ratova koji su vođeni na nacionalnim osnovama tokom druge polovine XX i početkom XXI veka. Kada je u pitanju nacizam, kako smo već objasnili, radi se o hibridnoj formi utemeljenoj na nemačkom nacionalizmu koja je potom poprimila takvo obličje da se o njoj može govoriti kao o novoj društvenoj pojavi. Zbog univerzalističkih pretenzija dugoročne dominacije koje je imao “Treći rajh”, literatura neretko podupire tezu da se pretežno ili pak nesumnjivo radi o najmalignijoj formi imperijalizma (i kolonijalizma) (Hazony, 2018: 38-39), što je i naše uverenje. S druge strane, etnički sukobi su uglavnom vođeni u postkolonijalnim i postsocijalističkim državama, najčešće kao posledica arbitrarnog (kolonijalnog i imperijalnog) povlačenja granica ili pokušaja nametanja nadetničkih nacionalnih identiteta, tj. kao posledica izgradnje nacionalne države (Smit, 2010). Iako se uzroci ovih sukoba često pronalaze u zaostalosti, primitivnosti i varvarstvu ovih naroda (balkanskih, na primer), smatramo da su ti ratovi u velikoj meri uslovljeni reprodukcijom diskursâ i praksi velikih sila, uključujući i reprodukciju orijentalizma (Birdal i Squires, 2010: 16-17). Na kraju krajeva, i nacija i nacionalna država su evropski koncepti koje su ostali narodi vremenom prihvatili (neretko i silom) kao međunarodnu normu (Todorova, 2006).

Kada su u pitanju “ratovi za jugoslovensko nasleđe” (Bakić, 2011), zemlje Zapada su imale značajnu ulogu u njima, a njihov odnos prema lokalnim akterima bio je uglavnom orijentalistički, što je tema narednog odeljka. Međutim, i sami lokalni akteri su međusobno reprodukovali “orijentalistički kanon”, proglašavajući baš sebe zaštitnicima Evrope, Zapada ili hrišćanstva. Tu pojavu Milica Bakić-Hejden (Bakić-Hayden) naziva “reprodukcijom orijentalizma” (*nesting orientalisms*). Ove gradacije Orijenta “predstavljaju obrazac po kome se iznova primenjuje prvobitna dihotomija na kojoj je orijentalizam zasnovan” (Bakić-Hayden, 2006: 54). Ti orijentalizmi se “gnezde” jedan u drugom, pa tako “inferiorni” Drugi konstruiše svog “inferiornog” Drugog, svoj Orijent. To podrazumeva da je Azija “više ‘Istok’ ili ‘Drugo’ u odnosu na istočnu Evropu; u okviru same istočne Evrope ta gradacija se reprodukuje sa Balkanom kao ‘najistočnijim’; u okviru Balkana opet nalazimo slično koncipiranu hijerarhiju” (*ibid.*).

Stoga, nisu jugoslovenske elite instrumentalizovale specifičnu sliku Drugog niz iz čega, već na osnovu istorije međugrupnih odnosa i struktura moći, istorije nasilja i njene korisnosti za ostvarivanje aktuelnih ciljeva. One su principe i sadržaje stereotipizacije reprodukovala pod uticajem šireg plašta orijentalizma i balkanizma. Tako su Srbi Hrvatima i Slovencima bili “Vizantija”, “Turska” i generalno “Istok”, priključujući ovim odrednicama karakteristike servilnosti, infantilnosti i iracionalnosti, kao što su Hrvati, i u manjoj meri Slovenci, Srbima bili ista slika servilnosti, ali i pokvarenosti koja je produkt njihovog “latinizma”, dok su Bošnjaci i Albanci

činili “pravi” Orijent pridajući mu sve negativne asocijacije koje Zapad vezuje za to (Bakić-Hayden, 1995).

Bakić-Hejden kao primer reprodukcije orijentalizma navodi stavove slovenačkog intelektualca i kritičara komunizma Tarasa Kermaunera, koji je 1987. godine u “Otvorenom pismu srpskom prijatelju” istakao da Slovenci imaju problem da se identifikuju sa “pro-azijskom i pro-afričkom Jugoslavijom”, jer oni imaju karakter stečen “svojom hiljadugodišnjom istorijom”, koju čine i slovenački vladari poput Karla Velikog, Karla V i Napoleona, ali i “način života koji je stvoren u srednjoj i zapadnoj Evropi”. Navodio je i da Evropa ne uključuje pravoslavnu crkvu, vizantijsku kulturu i Balkan, kao i da Srbija zbog toga ne može postati civil(izova)no društvo (Kermauner, 1987, prema Bakić-Hayden, 2006: 41-43). U zvaničnom glasilu Hrvatske demokratske zajednice (*Glasnik HDZ*) posle pobeđe na izborima 1990. godine stajalo je da Hrvatska teži ponovnom uključenju u zemlje srednje Evrope, “regiona kome je uvek pripadala, sem u skoroj prošlosti kada su balkanizmi... uporno potčinjavali hrvatsku državnu teritoriju jednom *azijatskom obliku vladavine*” (Barišić, 1990: 4, prema Bakić-Hayden, 2006: 42). Istih godina u srpskim medijima se moglo pročitati i kako se “istina o Kosovu i Metohiji kroz vekove nije mnogo menjala, [tako] da se i dan-danas muslimanski fundamentalizam preko Kosova i Metohije, kao preko velike kapije, približava Evropi, tvrdoglavo kuca na njena vrata. Ne verujem da to u Evropi ne razumeju, pa i oni kojima Srbija nije baš na srcu a koji dobro znaju da je ta stara balkanska država poslednja brana nadirućem i agresivnom muslimanstvu” (Bakić-Hayden, 2006: 65).

U srpskoj mitologiji, učitanoj u događanja devedesetih godina XX veka, radi se o uverenju da “smo” nakon velikog srednjovekovnog *Carstva zemaljskog* izabrali ono *nebesko*, te robujući pet vekova pod Turcima krvavo zaradili “svoju” slobodu pa je uzalud prosuli ulazeći u zajedničku državu sa onima koji su se okoristili “našim” žrtvama. S druge strane, hrvatska esencijalizovana temporalnost je učitana i u sam Ustav nalazeći da je stvaranje države konačno ostvarenje “tisućljetne samobitnosti” Hrvata koja nalaže logiku da smo “mi” stvorili kneževine u XVII veku, suvereno doneli pragmatičnu sankciju 1712. godine kao i ustavnost 1990. godine, zarađenu pravednom borbom protiv onih koji su sprečavali istorijsko pravo na samostalnost (Ustav RH, 2014). Siniša Malešević navodi kako se tokom Tuđmanove vladavine u Hrvatskoj posebno insistiralo na pripadnosti “hrišćansko-mediteransko-zapadnoevropskom kulturnom krugu”, dok su se kao Drugi određivali “bizantinski” i necivilizovani Srbi. S druge strane, dominantni diskurs Miloševićeve Srbije bio je zasnovan na “istorijskom stradanju i junačkoj borbi srpskog naroda” u kome su Hrvati određeni kao “izdajnici, ubice, srbomrsci”, a kao Drugi određuju se i Albanci i Bošnjaci, predstavljeni uglavnom kroz prizmu Osmanskog carstva (Malešević, 2004).

Univerzitetski profesor sociologije i ministar spoljnih poslova Slovenije u nekoliko mandata Dimitrij Rupel čak je zastupao orijentalističku podelu nacionalizma na predmoderni, moderni i postmoderni. U prvu grupu je svrstavao albanski nacionalizam, koji je opisao kao neevropski, uperen protiv kolonijalne uprave, “iracionalan svet mržnje, osvete i krvarenja za ideale i ideologije”, u drugu srpski nacionalizam, okarakterisan kao borba za istorijska prava, za “Lebensraum”, opsednuta osećanjem frustracije i neispunjenih očekivanja, dok je u treću grupu uključio slovenački i hrvatski nacionalizam, određujući ih kao evropske, neagresivne, neofanzivne, multikulturne, ispunjene, bez pretenzija ka širenju (Bakić-Hayden, 2006: 45).

Zamršenost unutrašnjih orijentalizama i složenih i specifičnih etnonacionalnih naracija je tokom poslednjeg rata bila teško razumljiva spolja. Rešenje je zbog toga u međunarodnim okvirima traženo u presecanju “prljavog balkanizma” spoljnim donošenjem odluka i predstavljanjem vrednosti koje su predočene kao univerzalne, zaboravljajući da je prethodno i ideja etničke monolitnosti na Balkanu preuzeta od uzora na zapadu kontinenta (Todorova, 2006: 332).

Humanitarizam i intervencionizam

Posthladnoratovski period i etnički sukobi s kraja XX i početka XXI veka u neposrednoj su korelaciji sa razvojem novog humanitarizma i humanitarnog intervencionizma, koji su ustoličili primat ljudskih prava nad pravima država, odnosno suverenitetom i političkom nezavisnošću. Od šest značenja koja Kostas Duzinas (Costas Douzinas) pridaje “ljudskim pravima”, za našu temu najvažnija su određenja koja ih definišu kao “strategiju za pružanje otpora diktatima vlasti” i kao “ideologiju sa moralnim nabojem”. Posebno je ovo drugo određenje značajno, jer upravo to odvajanje ljudskih prava od njihovog pravnog statusa i njihova ideologizacija predstavljaju osnov novog humanitarizma i celokupnog međunarodnog poretka nakon 1989. godine (Duzinas, 2009: 29-37). Ova intervencionistička ideologija se koncipirala u okvirima američke spoljne politike još tokom Hladnog rata kao odraz “tradicije i patriotizma američke nacije”, ali je trijumfovala nakon raspada Sovjetskog Saveza, kada prestaje da bude samo ideološka komponenta antikomunističke borbe i postaje “*lingua franca* novog svetskog poretka”. Ljudska prava vremenom prerastaju u glavni kriterijum razlikovanja pripadnika poretka od njegovih otpadnika. Ona postaju način na koji ljudi govore o svetu, sebi i drugima (Robinson, 2012: 25-26; Duzinas, 2009: 57-60). Tako diskurs ljudskih prava usvaja identitetsku dimenziju. Ljudska prava se pretvaraju u veoma značajno sredstvo borbe za priznanje, izuzetno važan ulog u identitetskim odnosima. Novi međunarodni poredak se konstruiše kao racionalno organizovana beskonfliktna zajednica u kojoj nema mesta onima koji ne prihvataju diktat ljudskih prava.

Diskurs ljudskih prava se formirao oko koncepta humaniteta, koji u svom modernom obliku počiva na ideji da postoji univerzalna suština čoveka kao karakteristika svakog ljudskog subjekta. “Kao oblik postojanja vrste, čovek se pojavljuje bez različitosti ili distinkcije u svojoj ogoljenosti i jednostavnosti, ujedinjen sa drugima u praznoj prirodi lišenoj suštinskih karakteristika, izuzev slobodne volje, uma i duše – univerzalnih elemenata ljudske suštine. To je čovek ljudskih prava, neko bez istorije, želja i potreba, apstrakcija koja ima onoliko humaniteta koliko je moguće, pošto je lišen svih crta i kvaliteta karakterističnih za ljudski identitet” (Duzinas, 2009: 85). Dakle, suština humaniteta je ljudska apstrakcija, lišena karakteristika koje svaku osobu čine posebnom, jedinstvenom. To je ono što Frensis Fukujama (Francis Fukuyama) naziva “faktorom iks”. On navodi da su karakteristike poput boje kože, društvene klase, roda ili kulturnog nasleđa slučajne i iako ljudi na osnovu njih odlučuju s kime će se sprijateljiti, venčati ili poslovati, one nemaju značaja u političkom domenu. Ispod svega toga postoji “suštinski ljudski kvalitet” na osnovu koga se i pridaju ljudska i politička prava, poput prava na život u demokratskoj političkoj zajednici u kojoj se garantuju slobode govora, veroispovesti, udruživanja i političke participacije. One koji ne poseduju “faktor iks”, navodi Fukujama, možete “kuvati, pojesti, mučiti, učiniti robom”, ali ako to isto učinite onima koji ga poseduju, počinete zločin protiv čovečnosti (Fukuyama, 2002: 149-150).

Deesenecijalizacija ljudske suštine svela je humanitet na puku formu, diskurzivni element ili “plutajućeg označitelja”, koji nije nužno povezan sa bilo kojim konkretnim sadržajem. “Međutim, humanitet nije samo prazan označitelj, on nosi ogroman simbolički kapital, višak vrednosti i ugleda, kojim su ga obdarile revolucije i deklaracije, a koje se uvećavaju svakom novom borbom zasnovanom na retorici ljudskih prava” (Duzinas, 2009: 89). To je omogućilo nosiocima moći da pridaju različite sadržaje humanitetu, kao i da isključuju određene grupe ljudi iz ovog privilegovanog statusa, u zavisnosti od interesa i društvenog konteksta. Savremeni humanitet i ljudska prava proizvod su zapadne društvene istorije i prepoznati su i kao element zapadne politike prema Drugom, Orijentu, koji se terminološki često pojavljuje i kao “globalni Jug”. To je posebno prisutno u doktrini novog humanitarizma, tj. intervenisanju Zapada u unutrašnje poslove zemalja u razvoju iz humanitarnih razloga. Kako su ti humanitarni razlozi često bili upitni, pribegavalo se vokabularu ljudskih prava, tj. jeziku morala i etike ne bi li se prikrile sporne političke odluke.

Nestankom komunizma, Zapad je izgubio dominantnog Drugog u odnosu na koga je konstruisao Sopstvo i političko jedinstvo zapadnih država. “Novi humanitarizam” je ponudio “novog ideološkog i pretećeg neprijatelja”, dovoljno moćnog da ujedini Zapad (Gibs, 2010: 76-77). Kao i u prethodnim slučajevima, i zastupnici ovog diskursa su se pozivali na “civilizaciju” i “čovečanstvo”, poput Kolina Pauela (Colin Powell), državnog sekretara SAD, koji je o intervenciji SAD u Avganistanu

izjavio sledeće: “Mi smo svi posvećeni istom jedinstvenom cilju da pomognemo čovečanstvu... Mi delimo iste vrednosti i ciljeve i treba nam dopustiti da objedinjujemo naše snage u borbi za razvoj civilizacije” (Baruman i Salignon, 2004: 269-270, navedeno prema: Duzinas, 2009: 95). Prethodno je intervencionizam na Balkanu pravdan navodnim balkanskim varvarstvom, tribalizmom, nasilnošću, mržnjom ili genocidnošću (Hansen, 2006: 84-101), pa je tako britanski premijer Toni Bler (Tony Blair) ocenio humanitarnu intervenciju na Kosovu kao “borbu dobra i zla, civilizacije i varvarstva, demokratije i diktature” (Nakarada, 2008: 109). I intelektualci, poput Ričarda Folka (Richard Falk) i Jirgena Habermasa (Jürgen Habermas), pravdali su ovu intervenciju njenom “moralnom legitimnošću” i nametanjem političkog uređenja “koje garantuje ista prava za sve građane”, interpretirajući je kao “značajan korak u tranziciji od međunarodnog ka kosmopolitskom pravu” (*ibid.*: 111-115).

Ovaj kosmopolitski humanitarizam se tako pretvorio u prilično isključiv diskurs koji “objedinjuje blagostanje Zapada sa patnjama globalnog Juga”. Ovde se orijentalna Drugost određuje dvostruko, kao “žrtva koja pati” i “svirepi počinitelac zločina”, dok se zapadno Sopstvo definiše kao “moralni spasilac”. Drugi je, s jedne strane, obespravljen, ranjiv i zavisn, a s druge, uzrok patnje i apsolutno zlo. On je “spoj unesrećene mase i radikalnog zločinitelja”, sinergija nedostignute humanosti i nehumanosti, “doktor Džekil i mister Hajd” (Duzinas, 2009: 103-109). Odnos prema Drugom je odnos sažaljenja, ali i prezira i odbojnosti prema njegovoj ne-civilizovanosti. Ovi “divljački zločinci” i njihove bespomoćne žrtve su preduslov konstrukcije moralnog i civilizovanog zapadnog Sopstva. Oni postaju, kako navodi Duzinas, njegov “pasivni podupirač” (*ibid.*: 118). Sve se to uklapa u istorijski model “orijentalističkog kanona” po kome je Zapad civilizujući subjekt koji pokušava da civilizuje narode u ostatku sveta. Borba za ljudska prava je tako postala novi vid “kolonijalnog misionarstva”.

Primer ovog “misionarstva” su i evropske integracije. Tanja Petrović navodi da je kolonijalizam (orijentalizam) kao nasleđe Zapada postao i nasleđe same Evropske unije. Naime, i zemlje koje nisu imale kolonijalnu prošlost, poput Slovenije, baštine ovaj diskurs u odnosima sa “istočnim” državama, poput balkanskih. Evropske integracije, navodi ona, u dobroj meri reprodukuju kolonijalizam, određujući (Zapadni) Balkan kao periferiju koju treba nadzirati i kontrolisati, jer nije sposobna da upravlja sama sobom. Ovo na neki način predstavlja eho dobro poznatih stavova, koje je sumirao Robert Kaplan u kontroverznoj knjizi *Balkanski duhovi: Putovanje kroz istoriju (Balkan Ghosts: A Journey Through History)*, tvrdeći “da samo zapadni imperijalizam... može da ujedini evropski kontinent i sačuva Balkan od haosa” (Petrović, 2012: 68-69).

Funkcionisanje diskursa novog humanitarizma i njegovu paradoksalnu suštinu možda najbolje opisuje svedočanstvo jednog od zatvorenika logora u Gvantanamu:

“Pošto smo za trenutak prestali da tražimo ljudska prava – poželeli smo prava za životinje. U logoru X-Rej moj kavez bio je odmah do obitavališta alzaškog psa, koji je imao drvenu kuću sa uređajima za hlađenje i zelenu travu za vežbanje. Rekao sam stražaru: *Želim njegova prava*, a odgovor je glasio: *Taj pas je član američke armije*” (Duzinas, 2009: 164). Ovaj primer pokazuje da, ako nastupamo sa pozicija moći, ljude možemo arbitrarno izuzeti od “faktora iks” i potom s njima činiti šta želimo. Takođe, pokazuje i da je pripadnost određenoj državi, naciji ili veroispovesti i dalje mnogo važnija od pripadnosti “čovečanstvu”.

Zaključak

Ovim radom smo pokušali da pokažemo kako su različiti društveni poreci i njihovi dominantni diskursi – od kolonijalizma preko antisemitizma i nacionalizma do humanitarizma – uprkos svim svojim različitostima, reprodukovali veoma sličnu matricu kulturnog nasilja, orijentalističku matricu koja legitimiše ostale oblike nasilja nad Drugim. Nastojali smo da dokažemo da se ovde ne radi o običnoj reprodukciji identitetske logike, gde su Sopstvo i Drugost nužnosti, već o specifičnoj, orijentalističkoj reprodukciji te logike. Ona je specifična na dva načina: po dijalektici između Sopstva i Drugosti, koja se konstantno postavlja kao granica između Zapada i Orijenta, Evropljana i ne-Evropljana, i po kulturnom sadržaju, koji, iako promenljiviji od same granice, ipak održava “minimalni konsenzus”, a to je ideja o “našoj superiornosti” i “njihovoj inferiornosti”, bilo kulturno-civilizacijskoj, rasnoj ili etničkoj. Smatramo da se i u jednom i u drugom slučaju može govoriti o procesima ili strukturama dugog trajanja, kako to pretpostavlja “Škola Anala”.

Trudili smo se da sve to dokažemo dekonstrukcijom karakterističnih narativnih primera ovih diskursa, tj. odnosâ moći i dominantnih istina koje su oni generisali. Dekonstrukciji smo pristupili polazeći od Fukoovog genealoškog postulata, koji ističe da se istorijske celine mogu prihvatiti samo da bi se odmah dovele u pitanje, da bi se analitički razložile i ponovo složile, ali u širem kontekstu koji bi raspršio njihovu prividnu prisnost i omogućio razvijanje teorije o njima (Fuko, 1998: 31). Odnosno, genealogiju moći i znanja smo proširili sferom *longue durée* kako bismo problem konstruisanja Drugog, tj. Orijenta sagledali iz geopolitičke perspektive (Castro-Gomez, 2002: 275).

Hteli smo da pokažemo da svi ovi diskursi, iako nisu svi nužno i uvek nasilni, mogu imati veliki nasilni potencijal zahvaljujući kosmološkim sadržajima ili “kulturnoj sedimentaciji” u koju se ukorenjuju (Galtung, 2009: 293-307; Bauman, 2000: 224). Kako navodi Duzinas: “... velike ideologije prošlog veka završile su u nasilju, svirepostima i velikim nesrećama. Ti veliki racionalizmi opravdavali su svoju rasnu, klasnu, ideološku i etničku svirepost argumentom da je nekoliko miliona mrtvih cena koja se mora platiti radi budućeg ujedinjenja čovečanstva” (Duzinas,

2009: 120). Sve je to deo “zla svakodnevice”, kako ga naziva Hana Arent, gde počinioци nasilja uglavnom nisu “izopačeni sadisti”, već “silno i zastrašujuće normalni” ljudi, koji nasilje čine jer ga smatraju legitimnim i opravdanim (Arendt, 2002). Zbog toga je neophodno razumeti nasilje, njegove kulturne osnove i perspektivu samih počinilaca nasilja kao preduslov za bavljenje njegovom prevencijom.

LITERATURA

- Adorno, Theodor W. i Max Horkheimer. 2000. Elements of Anti-semitism: The Limits of Enlightenment, u: Back, L. i Solomos, J. (ur.): *Theories of Race and Racism: A Reader*. Routledge. London – New York: 206-211.
- Anić, Šime, Nikola Klaić i Želimir Domović. 2002. *Rječnik stranih riječi: tuđice, posuđenice, kratice i fraze*. Sani-plus. Zagreb.
- Arendt, Hannah. 2002. *Eichmann u Jeruzalemu: izvještaj o banalnosti zla*. Politička kultura. Zagreb.
- Arent, Hana. 1998. *Izvori totalitarizma*. Feministička izdavačka kuća 94. Beograd.
- Bakić, Jovo. 2011. *Jugoslavija: razaranje i njegovi tumači*. Službeni glasnik. Beograd.
- Bakić-Hayden, Milica. 1995. Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia. *Slavic Review*, (54), 4: 917-931. DOI: 10.2307/2501399
- Bakić-Hayden, Milica. 2006. *Varijacije na temu Balkana*. Filip Višnjić. Beograd.
- Merriam-Webster. 2019. Banality. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/banality>, 15. 2. 2019.
- Barišić, Marko. 1990. Hrvatska suverena!. *Glasnik Hrvatske demokratske zajednice* (6. avgust), 15: 4.
- Barth, Frederik. 1969. *Ethnic Groups and Boundaries*. Little, Brown and Company. Boston.
- Baruman, Rony i Pierre Salignon. 2004. Iraq: In Search of Humanitarian Crisis, u: Wissman, F. (ur.): *In the Shadow of Just Wars*. Hurst. London.
- Bauman, Zygmunt. 2000. Modernity, Racism, Extermination, u: Back, L. i Solomos, J. (ur.): *Theories of Race and Racism: A Reader*. Routledge. London – New York: 212-228.
- Benjamin, Thomas (ur.). 2007. *Encyclopedia of Western Colonialism since 1450*. Thompson Gale. Farmington.
- Bilig, Majkl. 2009. *Banalni nacionalizam*. Biblioteka XX vek. Beograd.
- Birdal, Mehmet Sinan i Josephine Squires. 2010. Ethnicity, Nationalism and Colonialism, u: Denmark, R. A. i Marlin-Bennett, R. (ur.): *The International Studies Encyclopedia*. Wiley-Blackwell. Hoboken.

- Braudel, Fernand i Immanuel Wallerstein. 2009. History and the Social Sciences: The Longue Durée. *Review (Fernand Braudel Center)*, (32), 2: 171-203.
- Castro-Gomez, Santiago. 2002. The Social Sciences, Epistemic Violence, and the Problem of the "Invention of the Other". *Nepantla: Views from South*, (3), 2: 269-285.
- Duzinas, Kostas. 2009. *Ljudska prava i imperija: politička filozofija kosmopolitizma*. Službeni glasnik. Beograd.
- Dwyer, Philip i Amanda Nettelbeck. 2018. 'Savage Wars of Peace': Violence, Colonialism and Empire in the Modern World, u: Dwyer, P. i Nettelbeck, A. (ur.): *Violence, Colonialism and Empire in the Modern World*. Palgrave Macmillan. London – Cambridge: 1-22.
- Ferguson, Niall. 2002. *Empire: The Rise and Demise of the British World Order and the Lessons for Global Power*. Basic Books. New York.
- Fromm, Erich. 1984. *Bekstvo od slobode*. Naprijed. Zagreb.
- Fuko, Mišel. 1998. *Arheologija znanja*. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. Sremski Karlovci.
- Fuko, Mišel. 2012. *Moć/znanje: odabrani spisi i razgovori: 1972-1977*. Mediterranean Publishing. Novi Sad.
- Fukyama, Francis. 2002. *Our Posthuman Future: Consequences of the Biotechnology Revolution*. Farrar, Straus, and Giroux. New York.
- Galtung, Johan. 1964. A Structural Theory of Aggression. *Journal of Peace Research*, (1), 2: 95-119.
- Galtung, Johan. 1969. Violence, Peace and Peace Research. *Journal of Peace Research*, (6), 3: 167-168.
- Galtung, Johan. 1971. A Structural Theory of Imperialism. *Journal of Peace Research*, (8), 2: 81-117. DOI: 10.1177/002234337100800201
- Galtung, Johan. 1990. Cultural Violence. *Journal of Peace Research*, (27), 3: 291-305. DOI: 10.1177/0022343390027003005
- Galtung, Johan. 2009. *Mirnim sredstvima do mira. Mir i sukob, razvoj i civilizacija*. Službeni Glasnik. Beograd.
- Geary, Patrick. 2007. *Mit o nacijama: srednjovekovno poreklo Evrope*. Cenzura. Novi Sad.
- Gibs, Dejvid. 2010. *Humanitarno razaranje Jugoslavije*. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. Sremski Karlovci.
- Gilley, Bruce. 2017. The case for colonialism. *Third World Quarterly*: 1-17. DOI: 10.1080/01436597.2017.1369037
- Gilman, Sander L. 2000. Are Jews White? Or the History of the Nose Job, u: Back, L. i Solomos, J. (ur.): *Theories of Race and Racism: A Reader*. Routledge. London – New York: 229-237.

- Greenfeld, Liah. 1992. *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Harvard University Press. Cambridge – London.
- Hansen, Lene. 2006. *Security as Practice: Discourse Analysis and the Bosnian War*. Routledge. London – New York.
- Hazon, Yoram. 2018. *The Virtue of Nationalism*. Basic Books. New York.
- Hobsbawm, Eric. 1995. *Age of Extremes: The Short Twentieth Century*. Abacus. London.
- Jović, Dejan. 2017. *Rat i mit: politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*. Fraktura. Zaprrešić.
- Kermauner, Taras. 1987. Pismo srpskom prijatelju. *Nin* (9. avgust), 23.
- Lilla, Mark. 2013a. *Arent i Ajhman: nova istina*. The New York Review of Books. New York.
- Lilla, Mark. 2013b. *Odbrana jevrejskog kolaboranta*. The New York Review of Books. New York.
- Lindqvist, Sven. 1996. *Exterminate all the Brutes: One Man's Odyssey into the Heart of Darkness and the Origins of European Genocide*. The New York Press. New York.
- Luketić, Katarina. 2013. *Balkan: od geografije do fantazije*. Algoritam. Zagreb – Mostar.
- Malešević, Siniša. 2004. *Ideologija, legitimnost i nova država: Jugoslavija, Srbija, Hrvatska*. Fabrika knjiga. Beograd.
- Mišambled, Rober. 2015. *Istorija nasilja*. Akademska knjiga. Novi Sad.
- Mosse, George L. 2000. The Jews: Myth and counter-myth, u: Back, L. i Solomos, J. (ur.): *Theories of Race and Racism: A Reader*. Routledge. London – New York: 195-205.
- Nakarada, Radmila. 2008. *Raspad Jugoslavije: problemi tumačenja, suočavanja i tranzicije*. Službeni glasnik. Beograd.
- Nash, Kate i Alan Scott. 2004. *The Blackwell Companion to Political Sociology*. Blackwell Publishing. Oxford.
- Nojman, Iver B. 2011. *Upotrebe drugog: "Istok" u formiranju evropskog identiteta*. Službeni glasnik. Beograd.
- Özkirimli, Umut. 2010. *Theories of Nationalism – a Critical Introduction*. Palgrave Macmillan. London.
- Petrović, Tanja. 2012. *Yuropa: jugoslovensko nasleđe i politike budućnosti u postjugoslovenskim društvima*. Fabrika knjiga. Beograd.
- Robinson, Vilijam I. 2012. *Podsticanje poliarhije: globalizacija, intervencija SAD i hegemonija*. Albatros plus. Beograd.
- Said, Edvard. 2008. *Orijentalizam*. Biblioteka XX vek. Beograd.
- Schilbrack, Kevin, 2009. Rationality, Relativism, and Religion: A Reinterpretation of Peter Winch. *Sophia*, 48: 399-412. DOI: 10.1007/s11841-009-0139-y
- Smit, Antoni D. 2010. *Nacionalni identitet*. Biblioteka XX vek. Beograd.

- Smith, Anthony D. 2002. *The Ethnic Origins of Nations*. Basil Blackwell. Oxford – Cambridge.
- Todorova, Marija. 2006. *Imaginarni Balkan*. Biblioteka XX vek. Beograd.
- Ustav Republike Hrvatske. 2014. Pročišćeni tekst, NN 56/90, 135/97, 08/98, 113/00, 124/00, 28/01, 41/01, 55/01, 76/10, 85/10, 05/14, <https://www.zakon.hr/z/94/Ustav-Republike-Hrvatske>, 23. 10. 2018.
- Vujaklija, Milan. 1980. *Leksikon stranih reči i izraza*. Prosveta. Beograd.
- Wallerstein, Immanuel. 1997. Eurocentrism and its avatars: The dilemmas of social science. *New Left Review* (NLR), 226: 93-108.
- Weiss-Wendt, Anton i Rory Yeomans. 2013. Introduction: The Holocaust and Historical Debates on Racial Science, u: Weiss-Wendt, A. i Yeomans, R. (ur.): *Science in Hitler's New Europe, 1938-1945*. University of Nebraska. Lincoln – London: 1-33.
- Williams, Howard. 2016. *International Relations and the Limits of Political Theory*. Palgrave Macmillan. London.
- Young, Lola. 2000. Imperial culture: The primitive, the savage and white civilization, u: Back, L. i Solomos, J. (ur.): *Theories of Race and Racism: A Reader*. Routledge. London – New York: 267-286.

Goran Tepšić, Miloš Vukelić

CULTURAL VIOLENCE AS A *LONGUE DURÉE* PROCESS:
FROM COLONIALISM TO HUMANITARIANISM

Summary

The main hypothesis of the paper is that Orientalism, as a form of cultural violence, represents a long-term historical structure which is reproduced through discourses and practices of various social systems. The authors apply genealogy and *longue durée* approaches to analyze discourses of colonialism, antisemitism, nationalism, and humanitarianism, indicating the long-lasting identity division along the West-East (Orient) axis, as well as continuity of the cultural content that implies the superiority of the Self and the inferiority of the Other. The analysis also shows that all these discourses, although mutually different, can be rooted in the Orientalist matrix and thus become instruments for legitimizing and justifying various forms of indirect (repression, exploitation) and direct violence (wars, genocide, ethnic cleansing). The paper aims to understand the different forms of violence and their complexity as precondition for violence prevention.

Keywords: Cultural Violence, Orientalism and Colonialism, Antisemitism, Nationalism, Humanitarianism

Goran Tepšić je asistent na Univerzitetu u Beogradu – Fakultetu političkih nauka.
Miloš Vukelić je istraživač-pripravnik na Univerzitetu u Beogradu – Fakultetu političkih nauka.

Kontakti:

Goran Tepšić, Fakultet političkih nauka, Jove Ilića 165, 11000 Beograd, Srbija.
E-mail: goran.tepsic@fjn.bg.ac.rs

Miloš Vukelić, Fakultet političkih nauka, Jove Ilića 165, 11000 Beograd, Srbija.
E-mail: milos.vukelic@fjn.bg.ac.rs